

HATIDŽA ČAR-DRNDA
(Sarajevo)

VISOKO U SASTAVU OSMANSKOG CARSTVA - XV i XVI STOLJEĆE

Grad Visoko, smješten u dolini rijeke Bosne, na raskršću važnih putova koji spajaju jadransko područje sa Podunavljem i dalje sa zapadnom Evropom, nekada je predstavljao značajno ekonomsko, upravno i kulturno uporište civilizacija koje su se smjenjivale u njegovom mnogovjekovnom trajanju.

Kao grad u srednjovjekovnoj Bosni, u izvorima se javlja od 1355. godine, da bi vremenom postao glavni trg za razmjenu plemenitih metala iz rudnika u njegovoj blizini: Fojnice, Ostružnice, Kreševa, Dusine, Vareša i drugih. U podgrađu ispod utvrđenog grada Visokog - u Podvisokom Dubrovčani su razvili trgovačku djelatnost i osnovali svoju koloniju radije nego u susjednim rudarskim naseljima, koja zbog skromnog urbaniteta nisu bila privlačna za boravak. Visoko je sa svojom okolinom imalo značaj upravnog centra. Na području Visokog, u današnjem selu Arnautovićima, Stjepan II je podigao crkvu sv. Nikole u kojoj su bile smještene grobnice bosanskih vladara¹. U selu Biskupićima nađena je ploča sa natpisom koja je pripadala Kulinovoj crkvi².

Tokom prve tri decenije 15. stoljeća Visoko je izraslo u značajan privredni centar, zbog čega je bilo promovirano u političko središte i bilo stalna ili povremena rezidencija bosanskih vladara.

URBANI RAZVOJ

Uspostavom turske vlasti prekinut je način njegovog dotadašnjeg razvitka, jer Turci su sa sobom donijeli novi tip grada, različit i po postanku, i po karakteru i po svojoj ulozi.

Za razliku od evropskog grada, grad u turskom društvu ne nastaje samo spontanom razvojem proizvodnih i klasnih suprotnosti, već i svjesno, aktivnošću nosilaca vlasti i cijele vladajuće klase. Ta aktivnost ostvarivana je putem vakufa koji su predstavljali bazu urbanog razvitka islamsko-orijentalnog grada. U turskom državnom aparatu nisu postojali namjenski budžeti za rješavanje komunalnih, kulturno-prosvjetnih, socijalnih i drugih potreba određenog društvenog medija. Glavninu svojih finansijskih snaga država je us-

1 D.Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, s. 35.

2 Isto.

mjerila na vojsku i vojne potrebe, dok je brigu o kulturnim, socijalnim i drugim potrebama društva ostavljala privatnoj inicijativi. Tako su karitativnom aktivnošću, za koju inicijativa i podsticaj počivaju u islamskoj religiji, razni društveni slojevi turskog društva inicirali putem svojih zadužbina stvaranje brojnih gradova na našem prostoru, kao i njihov dalji razvoj.

Na prostoru srednjovjekovnog grada izrašće Visoko u grad islamsko-orijentalnog tipa i time će se nastaviti njegov kontinuitet u okvirima novog feudalnog sistema. U sastavu Osmanskog Carstva Visoko se nalazilo prije definitivnog-pada srednjovjekovne bosanske države.³ Do 1462. godine bila je organizirana upravno-teritorijalna oblast - visočka nahija, čije je središte predstavljalo Visoko. Zbog ugarskih pozicija u jajačkoj i srebreničkoj banovini Turci su bili nesigurni, pa su u početku činili ustupke lokalnim snagama. Na čelu grada, kao i ranije, nalazio se knez u svojstvu lokalnog predstavnika i posrednika između gradskog stanovništva i turske vlasti. Knez Visokog, Matija, pripadao je sloju spahija hrišćana i zbog toga uživao neke zemljišne posjede.⁴ Visoko, u prvoj fazi razvitka pod turskom vlašću, nastavlja da živi svoj raniji život, gotovo netaknut u privrednom i društvenom pogledu.

Historijsku ulogu u formiranju Visokog kao grada islamsko-orijentalnog tipa odigrao je bosanski namjesnik Ajas-paša. Kao svoju zadužbinu dao je podići u Visokom kompleks građevinskih objekata koji su činili jezgro novoga grada. Dao je sagraditi u Visokom trgovačke radnje, javno kupatilo i most na rijeci Bosni.⁵ Prihode od ovih objekata namijenio je za izdržavanje i održavanje džamije i škole koju je podigao u Sarajevu.⁶ U devetoj deceniji 15. st. dao je podići još jednu zadužbinu koja je sa stanovišta urbaniteta Visokog i njegove transformacije u grad islamsko-orijentalnog tipa odigrala značajnu ulogu. To je zavija koja je mogla biti sagrađena između 1485. i 1489. godine, kada je u izvoru evidentirano njeno postojanje.⁷ Izvor ne daje podatke koji se odnose na njenu arhitekturu, ili pak namjenu, ali je poznato

-
- 3 Vidjeti: A.Bejtović, "Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova", *Kalendar Narodne uzdanice za 1944. godinu*, Sarajevo, 1943., s. 152-159; A.Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje *POF*) br. XXV, Sarajevo, 1977, s. 133-169; D.Đurić - Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima*, Beograd, 1977; O.A.Sokolović, "Vakufi kao komunalne ustanove", *Novi Behar*, god. XVI br. 15, Sarajevo, 1944, s. 235-236.
 - 4 Najstariji do sada poznati izvor, koji spominje Visoko u sastavu Osmanskog Carstva je zadužbinska povelja Isa-bega Ishakovića, datirana 1.2. - 3.3. 1462. godine. H.Šabanović, "Dvije najstarije vakuf-name u Bosni", *POF* br. II, 1951, Sarajevo, 1952, s. 22. Do tada je već bila formirana visočka nahija, pa gore navedeni datum predstavlja *terminus ante quem non* ukapanja Visokog u sastav Osmanskog Carstva.
 - 5 Istanbul, *Belediye kütüphanesi*, tapu defter (Dalje TD), NO 0-76, fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu (dalje OIS) br. 216, folia (f) 25.
 - 6 H.Šabanović, "Dvije najstarije vakuf-name"... s. 35,36.
 - 7 U opširnom katastarskom popisu za Bosanski sandžak nalazi se bilješka: "U samom trgu nalazi se uvakufljena jedna njiva i jedan vrt za zaviju umrlog Ajas-paše". -BBA, TD No 24, fotokopije OIS br. 62, f. 29. Kako se zavija ne spominje u zadužbinskoj povelji iz 1477. godine može se zaključiti da je bila podignuta između 1485-1489. godine, kada joj u izvorima nalazimo prvi spomen.

da su zavije u tursko doba podizane duž drumova i na drugim pogodnim mjestima i služile sličnoj svrsi kao i imareti - javne kuhinje u kojima je putnicima besplatno posluživana hrana i smještaj za 3 dana.⁸ Ti objekti podizani su na privatnom zemljištu kao zadužbine derviša, državnih funkcionera i najrazličitijih društvenih slojeva. Pored čisto socijalne i humane uloge, to su bili i prvi kulturni objekti sa ideološko-dogmatskom funkcijom, u smislu objašnjavanja, izučavanja i širenja islamskog učenja. Nosioci aktivnosti bili su derviši. Svojim asketskim načinom življenja i pomalo poetskom manifestacijom religioznosti ortodoksnog islama, bili su bliži masama i daleko djelotvorniji od drugih vjerskih lica. Zavije su u prvim danima turske vlasti odigrale značajnu ulogu u prihvatanju i širenju islama. Tako je i ova zavija imala zasigurno veliku zaslugu za nagli porast muslimanskog stanovništva u Visokom i njegovoj okolini.

Sve do treće decenije 16. stoljeća Visoko u svom razvoju nije preraslo status trga. Sa šest gradskih četvrti (mahala) koje su nosile imena uglednih hrišćanskih ličnosti, o čemu će docnije biti riječi, Visoko je predstavljalo značajan trg koji je realnu osnovu svog daljeg razvoja imao u bogatoj agrarnoj privredi zaleđa, rudnom bogatstvu obližnjih rudarskih naselja i akumulaciji kapitala zanatske i trgovačke djelatnosti. Osim privrednih mogućnosti, na razvoj ovog naselja djelovale su i političke prilike. Prvenstveno, uspjesi turske vojske u konfrontaciji sa Ugarskom na Mohaču 1526. godine i pomjeranje turskih granica dalje na sjever. Udaljavanjem ratnog sukobljavanja od Visokog stvoreni su uslovi za stabilizaciju privrede i raznovrsniju poslovost. Sve će se to povoljno odraziti na grad i život u njemu. U tom periodu Visoko je promovirano u status kasabe.

Stepen u klasifikaciji naselja u turskoj državi bio je uslovljen različitim momentima. Da bi naselje dobilo status kasabe moralo je imati politički, društveni ili ekonomski značaj za širu regiju.⁹ Pri tome je naselje moralo imati određen nivo ekonomskog i urbanog razvoja. Osnovno obilježje kasabe kao gradskog naselja je njegoa diferenciranost na dva dijela, shodno privrednoj strukturi i zanimanju stanovništva. Jedan dio činio je zanatsko-trgovački dio grada koji je, u stvari, predstavljao kasabu, i agrarni dio grada koji je predstavljao varoš. Stanovnici koji su živjeli u prvom dijelu grada bavili su se vanagrarnim zanimanjima i u konfesionalnom pogledu pripadali islamskoj religiji. To stanovništvo, u odnosu na drugo, nalazilo se u privilegiranom položaju jer je bilo oslobođeno plaćanja poreza, lične feudalne ovisnosti i tretirano je kao slobodno u pogledu privredne i društvene djelatnosti. Međutim,

8 O tome govori i vakuf-nama Isa-bega Ishakovića, u kojoj se kaže da služi kao konačište siromašnim i putnicima prolaznicima. (H.Šabanović, "Dvije najstarije vakuf-name", s. 18); N.Filipović, *Princ Musa i šejh Bedredin*, Sarajevo, 1971. god., s. 9-11, 243-247; O.L.Barkan, "Istila devirlerinin kolonizator dervişleri ve zaviyeler", *Vakıflar dergisi*, II, Ankara, 1942, s. 279-386.; H.Inaldžik, *Osmansko Carstvo*, Beograd, 1974, 211-213. (prevod sa engleskog Milica Mihajlović); A.Handžić, "O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću", *POF XXXI*, Sarajevo, 1981. god., s. 169-178.

9 O tome govori i vakuf-nama o osnivanju kasabe Rudo. N.Filipović, "Vakuf-nama Mustafe Sokolovića o osnivanju Ruda", *Rudo, Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, Sarajevo, 1971. god., 173-179.

ukoliko je neki stanovnik tog dijela grada posjedovao zemljišni posjed i obradivao ga u ličnoj režiji, ili na drugi način, nije bio izuzet od režima agrarne privrede, pa je kao i drugi agrarni proizvođač podmirivao sve obaveze. Po svojoj suštini ova povlastica (muafijet) predstavljala je podsticaj, ili, čak bi se moglo reći, forsiranje od strane države na preorijentaciju gradske privrede od agrarne proizvodnje ka zanatstvu i trgovini. Te privilegije ne mogu se poređiti sa "gradskim slobodama" u zapadnoj Evropi, jer se ove ekonomske povlastice ne odnose na cijeli grad, već samo na određene proizvodne strukture i one ne definišu ni gradsku samoupravu ni grad kao pravni subjekt. Koliko su te privilegije djelovale na privredni i urbani razvitak grada, na osnovu dosadašnjeg stepena izučenosti gradske privrede, udjela zanatstva i trgovine u ukupnoj gradskoj privredi, kao i akumulacije kapitala iz te proizvodne sfere u osmanskim gradovima teško je reći. Tek kada nauka u dovoljnoj mjeri istraži te oblasti, značaj muafijeta i njegov odraz na razvoj gradova moći će se sagledati.

Neprivilegirani dio grada, varoš, činio je agrarni dio grada u kojem je živjelo stanovništvo i muslimanske i hrišćanske konfesije i uglavnom se bavilo agrarnom proizvodnjom. Stanovništvo ovog dijela grada imalo je ista opterećenja i obaveze kao i poljoprivredni proizvođači na selu.

I Visoko se razvijalo u skladu sa takvom paradigmom razvoja islamsko-orijentalnog grada. Do treće decenije 16. stoljeća ono je već izdiferencirano na dva dijela, shodno privrednoj djelatnosti njegovog stanovništva. Podignuta je i prva džamija, Šerefudinova, nazvana tako po svom osnivaču. U njenoj blizini locirana je i prva muslimanska četvrt, nazvana istim imenom. Džamija je sagrađena između 1516. i 1524. godine,¹⁰ a neposredno poslije njene izgradnje formirana je i ova četvrt. Pristupačni izvori ne daju saopštenja o ličnosti Šerefudinovoj, ali na osnovu nekih skromnih podataka znamo da je bio stanovnik Visokog i da je pripadao sloju inteligencije.¹¹

Prije 1526. godine u Visokom je podignuta i prva prosvjetna institucija. To je bila osnovna škola u kojoj su muslimanska djeca Visokog dobijala osnovne vjerskog obrazovanja, pismenosti i lijepog vaspitanja. Dao ju je podići Mustafa, sin Ishakov, zvani Muslihudin Čekrekčija.¹² On je živio u Sarajevu, gdje je, također, dao podići nekoliko značajnijih objekata. Osnivanjem osnovne škole predvidio je sredstva za njeno trajno održavanje: 800 srebrnih akči, 21 trgovačku radnju i jednu zemljišnu parcelu. Prihodi od ovih trgovačkih radnji, zakupa od zemljišta i od glavnice gotovog novca podmirivali su potrebe ove škole, učitelja u njoj, a korišćeni su i za održavanje mosta koji je, također, dao podići Muslihudin Čekrekčija.¹³

10 Opširni popis Bosanskog sandžaka, Istanbul *BBA*, TD No 157, OIS br. 65, f. 85.

11 U katastarskom popisu Bosanskog sandžaka iz 1540/42. godine uz Šerefudinovo ime stajala je titula Mevlana koja je davana vjerskoj inteligenciji, pa se može pretpostaviti da je bio neki vjerski službenik, ili kadija. Imao je sina pir Ahmeda koji je bio nastanjen u mahali Nesuha, sina Vladislava, a uživao je neke zemljišne posjede u blizini Visokog. - Istanbul, *BBA*, TD No 56, OIS br. 65, f. 84.

12 H.Kreševljaković, "Džamija i vakuf-nama Muslihudina Čekrekčije", *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, br. 1. god. VI, Sarajevo, 1938, s. 26.

13 Isto.

U ovoj školi, kao i u drugim školama na prostoru Osmanskog Carstva, djeca su učila arapski jezik i pravilno čitanje Kur'ana. Važan predmet bilo je lijepo pisanje. Nakon savladavanja arapskog pisma i korektnog čitanja Kur'ana učilo se obredoslovlje, islamska tradicija, zatim gramatika i sintaksa arapskog jezika. Pažnja je posvećivana didaktično-moralnim propisima koje je učenik morao da uvažava, poštuje i primjenjuje. Škola je imala i svoj bibliotečki fond. Tu su se nalazili i udžbenici iz kojih su djeca pripremana za nastavu i dalje usavršavanje.¹⁴ To je prvo organizirano školstvo institucionalnog tipa u našim krajevima. Materijalno situirani ljudi prihvatili su odgovornost unapređenja društvene zajednice, podsticani islamskom ideologijom. Na taj način razvijali su svijest o moralnoj obavezi pojedinaca prema društvenoj zajednici.

Proces izrastanja Visokog u naselje islamsko-orientalnog tipa do početka 17. stoljeća intenzivno se nastavlja. Tokom 16. stoljeća turska vlast u Bosni je učvršćena, a granice Carstva nalazile su se u svim pravcima daleko od Visokog. Stabilizacijom gradskog života grad se sve više širi i Visoko izrasta u značajan zanatsko-trgovački centar. Naporom pojedinaca, putem vakufskih zadužbina, izgrađene su nove gradske četvrti. U četvrtoj deceniji 16. stoljeća to je naselje sa sedam gradskih četvrti, a do kraja 16. stoljeća - jedanaest.¹⁵ Najveća gradska četvrt bila je mahala Alaudinove džamije, drugo ime Buzdoğan. Formirana je u blizini istoimene džamije čiji je ktitor bio Alaudin.¹⁶ O njemu gotovo da nema sačuvanih podataka. Po predanju bio je Gazi Husrev-begov rođak.¹⁷ Na osnovu nekih podataka mogao je živjeti u Sarajevu, gdje je, također, zavještao neke prihode.¹⁸ Džamiju u Visokom dao je sagraditi u periodu između 1540. i 1570. godine, kada je njeno postojanje zapisano u izvorima. Godine 1570. u izvoru je evidentirano i postojanje mahale zavije umrlag Ajas-paše. Mahala Čekrekči Muslihudina formirana je najvjerojatnije uz školu, koju je već ranije dao podići. Mahala tabaka Muruveta bila je locirana uz mesdžid, koji je dao sagraditi kao svoju zadužbinu prije 1570. godine.¹⁹

Postojanje ove gradske četvrti i mesdžida u njoj govori o brojnosti tabačkog zanata u Visokom. U periodu između 1570. i 1604. godine izgrađena je i mahala Piri hodže.²⁰

14 Vidjeti: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, Sarajevo 1983; H.Kalėši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština, 1972, *Vakuf-name iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo, 1985., F.Nametak, "Važniji legati u rukopisnom fondu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu". *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIII-XIV, Sarajevo, 1987, s. 7-17.

15 Opširni popis Bosanskog sandžaka, Ankara, TD No 477, OIS br. 203, f. 182, 183.

16 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1570. god., Istanbul, BBA, TD No 379, OIS br. 76, f. 319.

17 M.Filipović, *Visočka nahija*, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 25, Beograd, 1928, s. 441.

18 B.Zlatar, "Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI stoljeća". *POF XX-XXI/1970-71*, Sarajevo, 1974, s. 117.

19 Istanbul BBA, TD No 379, OIS br. 76, f. 321.

20 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Ankara TD No 477, OIS br. 203, f. 183.

U varoškom dijelu Visokog nalazilo se šest gradskih četvrti - mahala Nesuha, sina Vladislava, mahala Pavla, sina Cvitkova, mahala Stipanova, mahala Bali, mahala Božidarova i Radilova mahala.²¹

Poslovni prostor u gradu funkcionalno je bio odvojen od stambenog dijela, sa kojim je bio povezan gustom uličnom mrežom. Ona je dopirala i do najudaljenijih stambenih dijelova. U poslovnom dijelu svojom arhitekturom isticali su se različiti poslovni objekti, građeni po pravilima islamske arhitekture, zatim sakralni objekti, hamam, javne kuhinje i drugi potrebni prostori u kojima je radno stanovništvo nalazilo predah.

Stambeni dio grada, upotpunjen bujnim zelenim baštama, pružao je prijatnu sliku. Islamska arhitektura poštovala je slobodu vidika, pa je svaka zgrada imala slobodan i neometan vidik. Gradskim prostorom dominirali su minareti džamija i mesdžida, dajući Visokom karakterističnu fizionomiju islamsko-orijentalnog grada.

DEMOGRAFSKE I KONFESIONALNE PROMJENE

Važan pokazatelj urbanog razvoja naselja je i brojno stanje njegovog stanovništva. Prema podacima historijskih izvora osmanske provenijencije, u Visokom je u sedmoj deceniji 15. stoljeća živjelo oko 1.800 stanovnika.²² Ova vrsta izvora, nastala iz potrebe kontrole feudalnih poreza, evidentirala je samo poreske obveznike, pa stoga ovim brojem nisu obuhvaćeni stanovnici administrativnih službi, vojni stalež i drugi, privilegirani svojim klasnim statusom. Svo evidentirano stanovništvo bilo je hrišćanske konfesije. Turci su u Visokom, kao i u susjednim gradskim naseljima Fojnici i Kreševu, zatekli katoličke crkve, dok tragovi pravoslavnih kulturnih objekata u Visokom, kao ni u okolnim naseljima, nisu nađeni. Na osnovu toga može se reći da su ovdje uglavnom živjeli pripadnici katoličke konfesije.²³ Međutim, poznato je da su ranije na prostoru Kraljeve zemlje živjeli pripadnici bosanske crkve - bogumili, koji su u historiji bosanske države odigrali značajnu društveno-političku ulogu u odbrani od ugarske agresije. U periodu posljednjih bosanskih kraljeva pristalice bosanske crkve bili su proganjani, pa su prisilno primili katoličanstvo ili se sklonili u Hercegovu zemlju.²⁴ Ti sukobi odvijali su se u zadnjim danima samostalnosti srednjovjekovne bosanske države. Kralj Stefan Tomašević žalio se 1459. godine da mu je teško voditi borbu protiv Turaka, jer je u njegovoj zemlji većina maniheja (bogumila) koji više vole Turke nego katolike.²⁵ Izvjestan broj pristalica bosanske crkve održao se u okolini

21 Istanbul, *BBA*, TD No 379, OIS br. 76, f. 321-323.

22 Prema podacima katastarskog popisa Bosanskog sandžaka iz 1468/69 u Visokom je evidentirano 220 hrišćanskih domaćinstava i 25 neoženjenih punoljetnih muškaraca. OIS br. 216, f. 25.

23 OIS br. 216, f. 23.

24 A.Solovjev, "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne", *Godišnjak društva istoričara* (dalje *GDI*) BiH, godina I, Sarajevo, 1949, s. 43, V.Čorović, *Historija Bosne*, Beograd, 1940, s. 452-453.

25 V.Čorović, *Historija Bosne*, s. 533.

ovih naselja i poslije uspostave turske vlasti u Bosni. Hroničar franjevačkog reda u Bosni, fra Julijan Batinić, zabilježio je da je "4. svibnja 1464. godine nasrnula jedna bogumilska rulja na samostan kod Visokog i tu petoricu braće okrutno umorila, a samostan raskopala".²⁶ I turski izvori bilježe postojanje pristalica bosanske crkve pod imenom krstjani. Oni su se održali u nekim selima ovih gradskih naselja. Pod plaštom kriptobogumilstva oni su svoju egzistenciju nastavljali. Još je 1871. godine Sava Kosanović pisao: "Čuo sam da više Kreševa živi nekoliko porodica kod kojih, iako se one krštavaju i posećuju crkvu, otac predaje sinu tajno bogumilsko versko učenje u amanet, u nadi da će se njihova vera još jednom podići. Mala braća nisu mogla, pored svih svojih nastojanja, da pronađu koje su to porodice".²⁷ U selima Višnjica, Trnovica, Podvinci, Kralupi, Toplica, Podastinje, a koja su pripadala visočkoj nahiji, zabilježeni su raniji krstjanski posjedi kao i toponimi koji upućuju na njihovo bivstvovanje u ovom predjelu.²⁸

Katastarski popis za Bosanski sandžak iz 1485. godine evidentira u Visokom 232 hrišćanska domaćinstva, 12 neoženjenih punoljetnih muških članova i 7 muslimanskih domaćinstava,²⁹ dok popisom iz 1489. godine Visoko ima 11 muslimanskih domaćinstava, 11 punoljetnih neoženjenih muških članova i 216 hrišćanskih domaćinstava i 21 punoljetnog za rad sposobnog neoženjenog muškog člana.³⁰

Početak 16. stoljeća obilježen je velikim demografskim promjenama. Migracije su bile veoma žive, bilo da su se odvijale stihijski, bilo planski. Ratovi su demografski i materijalno iscrpljivali cijelo Osmansko Carstvo. Epidemije kuge i drugih zaraznih bolesti, zatim elementarne nepogode izazivale su decimiranje stanovništva. Prema analima anonimnog dubrovačkog hroničara, kuga je 1516. godine pogodila cijelo Osmansko Carstvo, pa je broj stanovnika znatno opao.³¹

U svom opisu Bosne 1530. godine Benedikt Kuripešić ističe da je Bosna, shodno svojoj veličini, slabo naseljena i da je jedan od uzroka takvom stanju veliki pomor od kuge.³² Ti faktori djelovali su i na populaciju u Visokom. Stabilizacija političkih prilika na ovom prostoru poslije bitke na Mohaču 1526. godine povoljno se odrazila i na demografski razvoj u Visokom. Razvoj zanatstva i trgovine privlačio je okolno stanovništvo iz sela. Poznato je da je u gradovima Osmanskog Carstva fluktuacija stanovništva bila veoma intenzivna, jer vlast nije kočila doseljenje seoskog stanovništva u gradove,

26 M.V.Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka*, sv. I. Zagreb, 1881, s.

27 A.Solovjev, "Nestanak bogumilstva"...s. 75.

28 Istanbul, *BBA*, TD No 24, OIS br. 62, f. 195, 214, 219; TD No 18, OIS br. 61, f. 43; TD No 157, OIS br. 65, f. 87, 395, 437; TD No 379, OIS br. 76, f. 395.

29 Istanbul, *BBA*, TD No 18, OIS br. 61, f. 9.

30 Istanbul, *BBA*, TD No 24, OIS br.62, f. 27-28.

31 B.Hrabak. "Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine", *Istorijski glasnik*, 1-2, Beograd, 1957, s. 19-37.

32 B.Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine*, Sarajevo, 1950., s. 30 (prevod Đ.Pejanović).

pod uslovom izmirenja feudalne rente i državnih prihoda. Pravo građanstva sticalo je seosko stanovništvo nakon 10-15 godina boravka u gradu, što je bilo precizirano turskim zakonima. U skladu sa zakonom spahija je mogao vratiti seljaka na zemlju ako to njegovo pravo nije zastarjelo. Pošto seljak u turskom društvenom sistemu pravno nije bio vezan za zemlju, spahija je u praksi to svoje pravo teško ostvarivao. O tome nam govore brojni primjeri u sarajevskom siđžilu iz 1554. godine. Iako je stanovništvo koje se doseljavalo sa sela bilo opterećeno obavezama prema feudalcu, s jedne strane, i boravišnom taksom, sa druge strane, ta opterećenja nisu bila preteška, pa se taj proces stalno odvijao i davao impuls gradskoj privredi.

Izrazit demografski razvoj Visoko doživljava u drugoj polovini 16. stoljeća. Godine 1516. u njemu je evidentirano 257 porodica, godine 1540. 254, a 1570. zabilježeno je preko 700 porodica.³³ To je vrijeme kada su Turci doživljavali puni uspjeh na političkom planu i kada su granice Carstva obuhvatale širok geografski prostor. Ogromna materijalna dobra, stečena u ratnim osvajanjima, slijevala su se u gradove trgovačkim i drugim kanalima, podstičući gradsku ekonomiju i demografski razvoj. Prema arhivskim istraživanjima, broj stanovnika Osmanskog Carstva povećao se u 16. stoljeću za 40% u selima i 80% u gradovima.³⁴ Početkom 17. stoljeća u Visokom je zabilježen izrazit demografski pad. Godine 1604. evidentirano je samo 308 domaćinstava.³⁵ Teško je govoriti o uzrocima ovakvog stanja kada se ima u vidu da je u okolnim seoskim naseljima zabilježen demografski rast. Prema podacima katastarskih popisa, seoska naselja visočke nahije imala su 1570. godine oko 5.000 domaćinstava, a 1604. godine preko 5.000 domaćinstava. Epidemija kuge, koja je 1602. i 1604. godine decimirala stanovništvo Carigrada, Skoplja, Prizrena, Foče, Sarajeva i drugih naselja, možda nije zaobišla ni Visoko, koje je u to vrijeme bilo frekventna trgovačka prometnica.³⁶ Osim toga, granice Osmanskog Carstva i dalje su se širile u svim pravcima. Na novoosvojenim prostorima formirana su nova gradska naselja. Stabilizirano zaleđe po pravilu je davalo koloniste, naročito zanatlije koji su u novim gradskim sredinama imali pionirsku ulogu u izgradnji zanata i oživljavanju gradske privrede. Tako se gradsko stanovništvo selilo u nove gradove, usmjeravano intencijom državne politike. I to bi mogao biti jedan o razloga ovako velike depopulacije visočkog stanovništva.

Tokom 15. stoljeća dolazi i do promjene konfesionalne strukture visočkog stanovništva. Domaće hrišćansko stanovništvo dobrovoljno je prihvatilo islamsku religiju i tekovine islamske civilizacije, mijenjajući tako dotadašnji vjerski sastav.

33 Istanbul, *BBA*, TD No 56, OIS br. 63, f. 9; Istanbul, *BBA*, TD No 157, OIS br. 65, f. 84-86; Istanbul, *BBA*, TD No 211, OIS br. 75, f. 234-236; Istanbul, *BBA*, TD No 379, OIS br. 76, f. 316-324.

34 H.Inaldžik, *Osmansko Carstvo*, Beograd, 1974, s.

35 Ankara, *TD* No 477, OIS br. 203, f. 182-184.

36 B.Hrabak; "Epidemije u Sandžaku od sredine XV do kraja XVIII veka", *Simpozijum Seoski dani Sretna Vukosavljevića*, IX, Prijepolje, 1981, s. 139-149.

dolazilo je i sklapanjem mješovitih brakova. Bosanskom biskupu Francisku di Stefano prilikom posjete franjevačkim crkvama u Bosni 1600. godine sveštenici su priložili upute kako postupati u slučajevima mješovitih brakova između muslimana i katolika.³⁹

U Visokom je 1485. godine evidentirano 3% muslimanskog stanovništva, 1489. 5%, 1516. 38%, 1528/30. 60%, 1540. godine 78%, a 1570. godine 93%. Do kraja 16. stoljeća ono je činilo apsolutnu većinu.

Socijalna struktura stanovništva

U turskom društvenom sistemu gradovi predstavljaju administrativne centre, središta trgovine i zanatstva, zatim središta kulturnog i duhovnog života, a mnoga od njih imala su i obilježja agrarnih aglomeracija. Shodno tome, u njima su živjeli i različiti slojevi stanovništva, čiji je društveni i materijalni položaj bio uslovljen mjestom i ulogom u turskoj društvenoj hijerarhiji.

U socijalnom pogledu, stanovništvo Visokog bilo je šaroliko i izdiferencirano. Već je ranije rečeno da su ovu zajednicu u konfesionalnom pogledu činili pripadnici islamske i hrišćanske vjeroispovijesti. Pripadnici islamske konfesije činili su jednu heterogenu zajednicu, sastavljenu od različitih društvenih slojeva. Privilegirani položaj imali su slojevi društva koji su bili oslobođeni materijalnih obaveza prema turskoj državi i njenoj feudalnoj klasi i koji su živjeli u gradu, izdržavajući se od različitih oblika rente, bilo da su uživali timar ili dobijali plate. To su uglavnom bili pripadnici janičarskog korpusa, a živeći u gradu uključivali su se u zanatsku proizvodnju. Poznato je da je janičarski red u drugoj polovini 16. stoljeća proživljavao krizu koja se manifestirala u ukupnoj slabosti janičarske organizacije. Nekadašnja elitna vojska turskih sultana postepeno je počela da se uključuje i u druge službe u tvrđavama i gradovima. Kao vojna lica bili su oslobođeni kontrole sudskih organa i tržne inspekcije, pa su često zapostavljali pravila esnafske organizacije, prilagođavajući ih vlastitim interesima. Time su znatno doprinosili rastakanju esnafskih organizacija po gradovima. U Visokom su imali i svog starješinu - agu.

Povlaštenom sloju pripadali su i sudski organi - kadije, koji su obavljali sudsku dužnost u skladu sa islamskim pravom - šerijatom i državnim zakonima - kanunima. Pored sudskih dužnosti, u ime sultana, vršili su kontrolu rada državnih lokalnih funkcionera na području svog kadiluka ili nahije. Za svoj rad bili su odgovorni sultanu. Kao nadoknadu za vršenje dužnosti dobijali su timare, a kasnije plate čija je visina zavisila od ranga kojem su pripadali.⁴⁰ U Visokom je djelovao naib - opunomoćenik sarajevskog kadije. U sudskom pogledu Visoko je pripadalo sarajevskom kadiluku i bilo pod in-

39 K.Horvat, "Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum illustrantia, Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja", *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje *GZM*) XXI, Sarajevo, 1909, s. 71, 72.

40 I.H.Uzunčaršili, *Osmanli devletinin ilmîye teşkilati*, Ankara, 1965. s. 85-91.

gerencijom sarajevskog kadije.⁴¹ Visočki naib rješavao je sporove i druge poslove vezane za kadijsku dužnost u Visokom i okolnim naseljima, koje mu je povjeravao sarajevski kadija. Imao je i svoje pomoćnike: sekretara, pisara i pozivara. U donošenju punovažne odluke pomagala mu je porota, sastavljena od najuglednijih ljudi iz Visokog ili drugih sredina.

Znatan ugled i materijalni položaj uživali su pripadnici vjerske inteligencije. Za obavljanje svojih dužnosti platu su dobijali od vakufskih fondacija. Učitelju osnovne visočke škole platu je davao vakuf Muslihudina Čekrekčije u iznosu od 5 dirhema dnevno.⁴² Hodže su uživale znatnu materijalnu potporu o čemu svjedoči i postojanje mesdžida koji je dao sagraditi Piri hodža. Za izdržavanje i održavanje ovog objekta ostavio je 2.380 akči gotova novca, prihode od 7 trgovačkih radnji i nekih zemljišnih posjeda.⁴³

Do kraja 16. stoljeća u Visokom su podignute tri džamije, dva mesdžida i jedna zavija. U svakoj od tih ustanova radili su određeni vjerski službenici koji su za svoj rad dobijali plate od vakufskih fondacija. Njihove plate zavisile su od odredbe ktitora, odnosno od visine vakufskog fonda. Hatib i imam imali su dnevnice od 2-8 akči, mujezin 1-3 akče, poslužitelj 1-2 akče, vratar 2 akče, a recitator Kur'ana 1 akču.⁴⁴ Zbog lakšeg razumijevanja reći ćemo da je u to vrijeme jedna dnevnicica iznosila 2 akče, a da je jedna ovca koštala 14-15 akči.⁴⁵ Uglednom sloju visočkog društva pripadali su i upravnici vakufskih fondacija - mutevelije. U finansijskom i administrativnom pogledu ove fondacije predstavljale su autonomne organizacije. Upravnik vakufa tabaka Muruveta imao je godišnju platu u iznosu od 200 akči.⁴⁶ U to vrijeme u Visokom su živjeli pir Ahmed čelebija, sin Šerefudina, osnivača prve džamije u Visokom i njegov sin Malkoč. Njihovo postojanje u Visokom evidentirano je 1570. godine.⁴⁷ Obavljali su neku vjersku ili duhovnu funkciju.

U Visokom su u znatnom broju živjeli pripadnici derviškog reda. Oni su bili nosioci pismenosti, obrazovanja i predstavljali su važan faktor u širenju islamske religije i islamske kulture.

Navedene kategorije predstavljale su najugledniji dio visočkog društva, a zvali su se ajani i ešrafi. Slabljenjem centralne i lokalne vlasti oni su na sebe preuzimali određene društvene funkcije i u kasnijem periodu izrasli u moćnu političku snagu u gradovima, te predstavljali njegovo javno mnijenje.⁴⁸

Pretežan broj muslimanskog stanovništva u Visokom činile su zanatlije. U odnosu na već navedene kategorije nalazili su se u nepovoljnijem položaju. Bili su oslobođeni rajinskih dažbina i samo su plaćali bosanskom na-

41 H.Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija"...s. 189, 190.

42 H.Kreševljaković, "Džamija i vakuf-nama Muslihudina Čekrekčije"... s. 26.

43 Ankara, TD No 477, OIS br. 203, f. 183.

44 Ankara, TD No 477, OIS br. 203, f. 182, 183.

45 H.Hadžibegić, "Džizja ili harač", POF III-IV, Sarajevo, 1953, s. 87.

46 Ankara, TD No 477, OIS br. 203, f. 182, 183.

47 Istanbul, BBA, TD No 379, OIS br. 76, f. 319.

48 Vidjeti: A.Sučeska, *Ajani* (prilog izučavanju lokalne vlasti u našim krajevima za vrijeme Turaka), Sarajevo, 1965.

mjesniku - sandžakbegu neke takse za prekršaje, kao i takse za vjenčanje. Ukoliko su pored redovnog zanimanja obrađivali i zemlju u vlastitoj režiji, ili pomoću najamne radne snage, spahiji su davali zakonsku desetinu i druga običajna davanja.⁴⁹ U ukupnoj strukturi gradskog stanovništva zastupljenost zanatlijskog sloja bila je različita i ovisila je od stepena razvoja grada. Godine 1540. zanatlije su činile 30% visočkog stanovništva, 1570. godine taj procenat iznosio je 77%, dok je 1604. godine, kada je Visoko doživjelo izrazit demografski pad, taj procenat iznosio 69%. I zanatlijsko stanovništvo bilo je socijalno izdiferencirano. Dok su zanatlije - majstori posjedovali određena materijalna bogatstva, šegrti su predstavljali gradsku sirotinju. O materijalnoj snazi nekih zanatlija govori činjenica da su osnivali vakufske zadužbine.

Sliku gradskog stanovništva upotpunjavala je posebna kategorija. To su bili oslobođeni robovi koji su se kao slobodni i punopravni građani uključivali u zanatsku proizvodnju. Godine 1570. u Visokom je zabilježeno 12 libertina. Kao robovi regrutirani su na različite načine, a uglavnom su to bili ratni zarobljenici. Oni su bili predmet kupoprodaje. Poznato je da je trgovina robljem cvjetala u 16. stoljeću i da je trg robljem postojao u Sarajevu. Taksa za prodaju i kupovinu roba na sarajevskom trgu iznosila je dvije akče.⁵⁰ U turskom društvenom sistemu robovi su se nalazili u položaju patrijarhalnog ropstva. Živjeli su u porodicama, mogli su biti lako oslobođeni, pa čak i postati članovima porodice. Prema islamskom vjerskom učenju oslobađanje individue statusa roba predstavljalo je bogougodno djelo. Svi materijalno situirani ljudi bili su dužni kupiti i osloboditi roba. Oslobođeni robovi mogli su doseći veoma visoke položaje u osmanskom društvu. Murat-beg Tardić, oslobođeni Husrev-begov rob, zauzimao je položaj kliškog i požeškog sandžak-bega.

Povlašten položaj u turskom društvu uživale su i određene kategorije hrišćanskog stanovništva. Gradski knez Matija pripadao je spahijskom sloju. Uživao je određene prihode od zemljišnih posjeda, kao i društveni ugled. Ekonomske povlastice i društveni ugled u Visokom uživala su i lica čija ime-na nose gradske ulice Visokog u 15., 16., i 17. stoljeću. Tu su i sveštena lica, predstavnici katoličke crkve u Visokom. Njihov položaj u turskom društvenom sistemu reguliran je ahd-namom Mehmeda II kojom im je zagarantirana sloboda vjeroispovijesti, lična i imovinska zaštita. Službu su obavljali na smjenu i nisu plaćali poreze. Ukoliko su obrađivali zemlju plaćali su desetinu i salariju.⁵¹ Godine 1469. zabilježeno je postojanje dvojice sveštenih lica, a 1540. godine također dva lica i jedan pisar. Neka sveštena lica uživala su i baštine.⁵²

U odnosu na navedene kategorije, stanovništvo koje je živjelo u varoškom dijelu Visokog nalazilo se u nepovoljnijem položaju. Uglavnom se

49 Istanbul, *BBA*, TD No 379, OIS br. 76, f. 316; Ankara, *TD* No 477, OIS br. 203, f. 182.

50 *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo, 1957., s. 45.

51 Istanbul, *BBA*, TD No 379, OIS br. 76, f. 240.

52 Istanbul, *BBA*, TD No 211, OIS br. 75, f. 236, Ankara *TD* No 477, OIS, br. 203, f. 184.

bavilo agrarnim zanimanjem i imalo je status rajnskog stanovništva. Davali su desetinu od agrarnih proizvoda, desetinu od košnica, voćarstva, taksu za rad mlinova, zatim novčane poreze resm-i čift i ispendžu. Resm-i čift davalo je muslimansko rajnsko stanovništvo u zavisnosti od veličine i boniteta zemljišta, zatim u zavisnosti od bračnog statusa. Neoženjeni, punoljetni i za rad sposobni muški članovi plaćali su polovinu ovog poreza. Odrastao punoljetan hrišćanin na ime ispendže plaćao je 25 akči, bez obzira na bračni status. Jedino su udovička domaćinstva na ime ispendže plaćala po 6 akči. Hrišćansko stanovništvo plaćalo je još i harač. To je porez za šticieništvo, jer nisu uzimali učešća u ratu, osim vojnih i poluvojnih redova. Do kraja 17. stoljeća u našim zemljama taj je porez uziman po domaćinstvu, a ne prema broju odraslih muških članova. Za razliku od ispendže i resm-i čifta čiji je iznos bio stalan, iznos sume koja je plaćana kao ekvivalent haraču mijenjao se u odnosu prema vrijednosti zlatnika.⁵³ U strukturi gradskog stanovništva ova je kategorija bila zastupljena u znatnom procentu. Prema podacima turskih izvora svo stanovništvo Visokog, osim spahijskog staleža, nalazilo se u rajnskom statusu sve do 1540. godine. Razvojem grada i diferenciranjem stanovništva s obzirom na privrednu djelatnost, dolazi i do promjene odnosa u strukturi stanovništva. U povlaštenom položaju 1540. godine nalazilo se oko 30% stanovništva, dok je rajnski status imalo 70%. U rajnskom statusu bilo je 48% muslimanskog i 22% hrišćanskog stanovništva. Povlašten status 1570. godine imalo je oko 77% visočkog stanovništva, a rajnski oko 23%. U rajnskom statusu bilo je 15% muslimanskog i 7% hrišćanskog stanovništva. Povlašten položaj 1604. godine imalo je oko 69% visočkog stanovništva, a rajnski status oko 31%. U rajnskom statusu bilo je 20,5% muslimanskog i 10,5% hrišćanskog stanovništva.⁵⁴

Turski društveni sistem, kao rijetko koji u 16. stoljeću bio je zasnovan na veoma razvijenom pravnom sistemu. Sve se odvijalo prema pravnim normama i propisima. Postavši podanik Turskog Carstva, nekadašnji obespravljeni kmet uključen je u život koji se odvijao u skladu sa zakonskim regulativima i administrativnim propisima. On se po prvi put javlja kao pravni subjekt. Sva njegova prava i obaveze zakonom su predviđene i regulirane. U slučaju povrede tih prava, mogao se žaliti ravno sultanu. Ta činjenica stvara u njemu svijest o njemu samome, stvara potrebu da razvija svoju samobitnost. Vremenom će to ojačati misao o njegovoj društvenoj individualnosti, o kolektivnoj individualnosti, što će dovesti i do političke emancipacije.

PRIVREDNA STRUKTURA

Ekonomski razvoj Visokog baziran je na osnovnim privrednim djelatnostima: zanatstvu i trgovini. Osim toga, i agrar je bio važno zanimanje visočkog stanovništva.

Razvoj zanatstva i njegova diferenciranost bili su uslovljeni i određivani postojećom sirovinskom bazom, kao i potrebama njegovog stanovništva.

53 H.Hadžibegić, "Džizja ili harač"... s. 55-137.

54 Pri izračunavanju ovog odnosa u obzir je uziman samo evidentirani broj domaćinstava.

GODINA GRADSKE ČETVRTI (MAHALE)

MUSLIMANI

HRIŠĆANI

	Domova	Neože- njeni	Baš- tina	Benak	Domova	Neože- njeni	Baština	Udovica
1468/9	-	-	-	-	220	25	-	-
1485	2	-	-	-	36	3	-	-
	BOŽAN RADIC NENADA IVAN BULAŠIN TVRDISAV							
	SVEGA:	7			232	12		
1489	4	-	-	-	34	3	2	4
	IVANA sina DOBRAŠINA LUKA sina RADIĆA BULAŠIN sin VUKOSALA BOŽAN TVRDISAV NENADA	3 1 2 2 2	- - - - -	- - - - 1	40 26 34 30 30	2 1 5 5 6	- - 1 - -	1 3 4 3 3
	SVEGA:	9	-	1	194	22	3	18
1516	21	18	-	-	31	-	1	1
	GRGUR STIPAN RADUL PAVEL sin CVITKA MATIJA BOŽIDAR	15 6 6 16 11	- - - - -	- - - - -	30 23 21 25 23	- - - - -	2 - 2 6 4	2 - 1 - 3
	SVEGA:	62	-	-	153	-	15	7
1528/30	10	-	-	-	-	-	-	-
	M. DŽAMIJE ŠEREFUDINA M. NESUHA sina VLADISAVA PAVEL sin CVITKA STIPAN MATIJA BOŽIDAR RADOL	13 7 17 15 11 16	2 1 4 4 9 -	- - - - - -	15 8 9 7 9 10	- - - - - -	2 1 3 1 8 3	- - - - 2 -
	SVEGA:	89	16	-	58	-	18	2

Turci su u Visokom zatekli izvjestan broj zanata vezanih za građevinsku struku. Angažirali su ih za gradnju i popravak tvrđava, a oslobodili ih ispendže, harača i drugih davanja.⁵⁵ Analizom ove i drugih grupa zanatlija koji su korišćeni za razne državne usluge, stiče se utisak da su određene vrste zanata njegovane kao tradicija u krugu porodične zadruge.

Transformacijom Visokog u naselje islamsko-orijentalnog tipa razvijaju se i nove vrste zanata, nastale kao potreba zadovoljenja novih i raznovrsnijih oblika života. Zanatstvo se, kao i u drugim gradovima Turskog Carstva, razvija u okviru esnafskih organizacija. U okvirima tih organizacija regulirana je tehnika i tehnologija proizvodnje, kvalitet, cijene finalnih proizvoda, odnos prema tržištu, kao i unutrašnja hijerarhijska struktura. Ono što bitno karakteriše esnafske organizacije u cijeloj Osmanskoj Carevini je njihova moralna i socijalna komponenta koja se manifestirala kroz uzajamnu solidarnost članova. Korijeni takve etike nalazili su se u organizaciji futuwwe prema čijim je principima čovjek morao posjedovati pozitivne atribute: plemenitost, dobrotu, poštenje i poslušnost prema starješini. Moralne kodekse te organizacije, koja je formirana u abasidskoj državi sredinom 13. stoljeća, baštinilo je tursko društvo preko ahijstva. Otuda vuče korijen i vezanost esnafskih organizacija za ahijskog šejha koji je predstavljao duhovnog patrona esnafskih organizacija.

U Visokom su njegovane različite vrste zanatskih struka. Prednosti bogatstva u agrarnim proizvodima, šumskoj flori i fauni našli su svoju realizaciju u raznovrsnoj proizvodnji. Naročito se razvilo zanatstvo vezano za preradu stočnih proizvoda, prvenstveno obrada kože, pa otuda razvijeni kožarski, obučarski, krznarski i sarački zanat u Visokom. O važnosti zanata vezanog za obradu kože, kao najbrojnijeg i najefikasnijeg u Visokom, svjedoči i postojanje mahale tabaka Muruvveta, formirane prije 1570. godine. Kao najbrojnije zanatlije u Visokom, tabaci se pojavljuju u vrijeme kada taj zanat postaje vrlo kurentan u svim gradovima Turskog Carstva. Sredinom 16. stoljeća u Evropi se pojavila velika potražnja za kožnim preradevinama, pa su zanatlije iz Visokog podmirivale ne samo domaće tržište, već su radili i za izvoz. Čuveni i cijenjeni bili su proizvodi visočkih majstora. Oni su izrađivali kožu i za potrebe instrumenata vojnog orkestra bosanskog namjesnika.⁵⁶ Radionice su se nalazile na rijeci Fojnici i u svakoj od njih radio je određen broj majstora i šegrta. Visoko je posljednje mjesto u Bosni i Hercegovini u kojem je likvidiran ovaj zanat, tek 1950. godine.⁵⁷

Zanatlijski podmladak često je regrutiran iz okolnih seoskih naselja ili iz redova novodoseljenih stanovnika. Docnije će zanatlijski podmladak poticati iz zanatlijskih porodica i nasljeđe zanata sa oca na sina steći će formu porodične tradicije.

55 Istanbul, TD No 076, OIS br. 216, f. 146. Za potrebe građevinskih radova iz Visokog su angažirani: Grgur, sin Gorjana, Živko, njegov sin i Otuš, brat Grgurov.

56 OIS, sidžil br. 67, list 37, dokumenat 2.

57 H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Djela, knj. XVII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 12, Sarajevo, 1961, 59.

Turska Carevina zbog potreba i razvoja svoje ekonomike forsirala je razvoj orijentalne zanatske proizvodnje i ukupne zanatske i trgovačke djelatnosti. U skladu sa takvom intencijom, država oslobađa zanatlijsko i trgovačko muslimansko stanovništvo rajinskih poreza i vanrednih državnih nameta. Na taj način, ove proizvodne strukture i u socijalnom i u društvenom pogledu diferenciraju se od drugih kategorija stanovništva nastanjenog u istom gradu. Prema podacima koje pružaju izvori, zanatlijsko stanovništvo u Visokom uživalo je te povlastice u prvoj polovini 16. stoljeća.⁵⁸

Islamskom ideologijom inicirana i podsticana svijest o potrebi učešća pojedinaca u gradnji dobrobiti zajednice, našla je svog odraza i među pripadnicima zanatlijskog sloja. Zanatlijski kadar uložio je znatna materijalna sredstva za izgradnju raznih objekata općedruštvenog značaja. Time su, i kao pojedinci, i kao privredna grana, uticali na urbani razvoj svoga grada.⁵⁹

Visoko se razvijalo i kao tržišni centar lokalnog i tranzitnog značaja. To su mu omogućili situiranost na putu važnih prometnica sa udaljenim i značajnim gradskim aglomeracijama, kao i raznovrsna zanatska i agrarna djelatnost. Visoko se nalazilo na raskršću važnih prometnica, od kojih je jedna dolinom rijeke Bosne povezivala srednju Bosnu sa Panonijom, a druga ušće Neretve sa srednjim Podrinjem i dalje sa Ugarskom. Uz to, neposredna blizina rudarskog bazena, u kojem je eksploatirano toliko traženo srebro (Fojnica, Dusina, Deževica, Kreševo), omogućili su mu da se razvije u centar preko kojeg se uvozila roba iz Dubrovnika, Venecije i nekih drugih gradova Italije. Prije uspostave turske vlasti, Dubrovčani su u Visokom osnovali svoju koloniju. O obimu i intenzitetu trgovinske razmjene ilustrativno govori podatak da su Dubrovčani 1434. godine išli u Visoko da kupe pola tone srebra.⁶⁰

Uspostavom turske vlasti kontinuitet trgovine se nastavlja s tim što je u novim historijskim okolnostima Visoko gubilo važnost ranijeg trgovačkog središta. Tu ulogu preuzimalo je Sarajevo, ali se na visočkom trgu i dalje odvijao značajan trgovački promet. Tržišne i druge takse vezane za trgovačku aktivnost u Visokom, a koje su činile sastavni dio prihoda bosanskog namjesnika, iznosile su 1489. godine 9.000 akči, što je predstavljalo 45% ukupnog iznosa svih davanja visočkog stanovništva bosanskom namjesniku.⁶¹ Prihodi od tržišnih taksi visočkog trga i tokom cijelog 16. stoljeća predstavljali su značajan iznos, što se može uočiti iz niže navedenih podataka:⁶²

58 Prema podacima katastarskog popisa za Bosanski sandžak iz 1604. godine vakufski kapital u Visokom iznosio je 123.580 akči.

59 Ankara, *TD* No 477, OIS br. 203, f. 182, 183.

60 D.Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978, s. 69.

61 Istanbul, *BBA*, *TD* No 24, OIS br. 62, f. 29.

62 Podaci su sadržani u već citiranim popisima Bosanskog sandžaka za navedene godine.

godina	suma tržišne takse	procenat u odnosu na ukupan iznos sume bosanskom namjesniku od visočkog stanovništva
1489.	9.000	45%
1528.	7.000	37%
1540.	7.500	34%
1570.	9.095	35%
1604.	8.800	35%

Dominantnu ulogu u razvoju i održavanju trgovine i dalje su imali Dubrovčani. Međutim, dosta rano došlo je i do emancipacije domaćih trgovaca. Oni su snabdijevali visočko tržište različitim vrstom artikala. Glavni uvozni artikli bili su manufakturni proizvodi iz zapadnih zemalja i sa Istoka, razne vrste začina, so i luksuzni predmeti.

Karakter izvozne trgovine određivala je sirovinaska baza. Visočki trg bio je sabiralište viškova zemljoradničkih i stočarskih proizvoda. Ti proizvodi podmirivali su potrebe gradskog stanovništva, a viškovi su odlazili za izvoz. Glavni uvozni artikli bili su koža, vosak i vuna, zatim razne vrste zanatskih proizvoda.

Nosioci trgovačke poslovnosti mogli su biti svi oni koji su imali smisla i novca. Pripadali su različitim društvenim slojevima i konfesijama i predstavljali su heterogenu zajednicu. Svaki od njih morao je poštovati određene etičke norme: - da se ne vara na težini i cijeni, da se poštuje zakon u smislu davanja taksi i carine, da se od dužnika ne uzimaju kamate veće od propisanih, da se stalno misli na dušu i da se u skladu sa propisima islamske religije odvaja određena suma novca za dobrobit zajednice. Posao trgovca bio je izložen riziku, a poduzimana putovanja donosila su nepredviđene opasnosti i teškoće. Sve te okolnosti stvarale su od trgovca poseban tip čovjeka, odgovornog i spremnog za svaku situaciju.

Ulazeći u trgovačku poslovnost morao je postepeno prihvatati već uhodan sistem poslovanja, baziran na pisanim ugovorima, vođenju pisanih knjiga i poslovnom dopisivanju. Sve je to iziskivalo i pismenog čovjeka, pa je trgovina, uz druge sposobnosti, razvijala i njegovala u trgovcu i pismenost. Činjenica da se on susretao sa raznim narodima tjerala ga je da uči i upozna druge jezike i običaje. Te okolnosti stvarale su od njega i obrazovanog čovjeka, koji je svoja viđenja i nova saznanja prenosio u svoju sredinu, oživljavajući raznovrsnu komunikaciju i stvarajući potrebu za njima.

Agrarna proizvodnja

Tuci su Visoko zatekli kao naselje koje je imalo i agrarnu proizvodnju. To je karakteristika gotovo svih gradova koje su Turci zatekli i koja će potrajati jedan značajan period. Gradovi su dugo vremena imali na svom prostoru zemljišne parcele gdje se gradsko stanovništvo bavilo agrarnom proizvodnjom, a koja je nekima bila glavno zanimanje. U 15. stoljeću obradive

površine visočkog gradskog stanovništva bile su: Zbilje, Donje Polje i Moštre.⁶³ Početkom 16. stoljeća mezra Moštre prerasta u seosko naselje, dok će mezre Zbilje i Donje Polje predstavljati obradive površine visočkog gradskog stanovništva do kraja 16. stoljeća. Osim toga, mnoga domaćinstva, i muslimanska i hrišćanska, uživala su baštine koje su obrađivali u vlastitoj režiји ili pomoću najamne radne snage. U okviru gradskog prostora nalazile su se i njive, livade, vinogradi, vrtovi i mlinovi. Glavni proizvodi agrarne proizvodnje u 15. i 16. stoljeću bile su žitarice. Uzgajana je pšenica, ječam, proso, raž, zob, mješanac i leća. Osim žitarica, uzgajana je i vinova loza. Njegovane su povrtlarske kulture, zatim lan koji je uzgajan ne samo u Visokom, nego i u svim selima Visočke nahije. Obim uzgoja ove kulture bio je značajnih razmjera. U okviru kućne radinosti, od lana su pravljenе različite vrste tkanina koje su služile za izradu odjevnih i upotrebnih predmeta.

Na osnovu iznosa desetine za žitarice koju je stanovništvo Visokog davalo sandžak-begu može se izračunati približan obim godišnje proizvodnje žitarica u ovom naselju.⁶⁴

godina	vrsta	godišnja proizvodnja izražena u kejlima ⁶⁵	godišnja proizvodnja izražena u akčama
1489.	pšenica	780	9.360
	ječam	55	330
	proso	540	3.240
	zob	1.030	4.120
1528.	pšenica	1.300	19.500
	ječam	350	3.500
	proso	730	7.300
	mješanac	100	1.000
	raž	180	1.800
	zob	1.230	6.150
1540.	pšenica	1.550	23.250
	ječam	480	4.800
	proso	880	8.800
	mješanac	100	1.000
	raž	200	2.000
	zob	1.300	6.500
1570.	pšenica	1.490	32.780
	mješanac	3.740	48.620
	zob	2.705	18.935
	leća	90	1.980
1604.	pšenica	1.450	31.900
	mješanac	3.740	48.620
	zob	2.730	19.110

63 Istanbul, *BBA*, TD No 18, OIS br. 61, f. 9.

64 Istanbul, *BBA*, TD No 24, OIS br. 62 f. 29, Istanbul, *BBA*, TD No 157, OIS br. 65, f. 86, Istanbul *BBA*, TD No 211, OIS br. 75, f. 237, Istanbul, *BBA*, TD, No 379, OIS, br. 76, f. 323, Ankara, *TD* No 477, OIS br. 203, f. 184.

65 Kejl nije imao stalnu vrijednost. Vidjeti: *Kanuni i kanun-name...*s. 41.

Cijene žitaricama bile su određivane kanunima i važile su za cijeli Bosanski sandžak. Prema odredbama kanun-nama iz 1530. godine 1 kejl pšenice koštao je 15 akči; ječma, prosa, mješanca i raži 10 akči, a zobi 5 akči. Iste cijene važile su i za 1540. godinu. Prema odredbama kanun-nama iz 1565. godine 1 kejl pšenice i leće vrijedio je 22 akče, mješanca 13, a zobi 7 akči.⁶⁶ Iste cijene bile su na snazi i 1604. godine.

Zbog lakšeg razumljevanja ovih cijena može se priložiti podatak da se u drugoj polovini 15. stoljeća i u prvoj polovini 16. stoljeća od 100 dirhema srebra izrađivalo najviše 420 akči i da je jedna akča težila 0,731 gram srebra.⁶⁷ Godine 1566, kada je Selim II stupio na prijesto, od 100 dirhema srebra izrađivano je 450 akči, a jedna akča težila je 0,682 grama srebra. U periodu između 1584-1586. godine od 100 dirhema srebra izrađivano je 800 akči, a jedna akča težila je 0,384 grama srebra.⁶⁸ Uprkos opadanju monetarne vrijednosti do koje dolazi u drugoj polovini 16. stoljeća i koja se javlja kao posljedica krize koju počinje da preživljava Osmansko Carstvo, vidimo da su cijene gore navedenih artikala prilično stabilne.

U vezi sa uzgojem žitarica i mlinarstvo je bilo razvijeno. Godine 1489. u Visokom je zabilježeno postojanje jednog mlina, 1528. godine dvanaest mlinova, a isto toliko i 1604. godine.⁶⁹

Osim uzgoja žitarica i povrtlarskih kultura njegovano je voćarstvo, pri čemu je bio zapažen uzgoj vinove loze i u Visokom i u mnogim seoskim naseljima visočke nahije. Pčelarstvo i stočarstvo su bili njegovani u Visokom u manjim razmjerama.

KULTURNE PRILIKE

Pod turskom vlašću gradovi se razvijaju ne samo kao administrativni centri, centri za razmjenu tržišnih dobara, već i kao kulturna središta u kojima se kulturni život i stvaralaštvo razvijaju na islamsko-orijentalnoj kulturnoj podlozi.

U gradskim naseljima visočke nahije Turci su zatekli katoličke crkve koje su istovremeno bile i središta kulturnog života. Godine 1463. u Visokom je evidentirano postojanje samostana sa dva sveštena lica.⁷⁰ Položaj katoličke crkve i njenog sveštenstva u Osmanskom Carstvu reguliran je odmah u početku turske dominacije ahd-namom koju je Mehmed Fatih dao franjevcima 28. maja 1463. godine u Milodražu. Ahd-nama, o čijoj je autentičnosti vođena polemika, čuva se u Muzeju fojničkog samostana.⁷¹ Ovim dokumentom, čiji su sadržaj potvrđivali i docniji turski sultani kada su stupali na pri-

66 *Kanuni i kanun-name...* s. 41, 54, 65, 83.

67 O.L.Barkan, "XVI ikinci yarisinda Türkiyede fiyat hareketleri", *POF XXII - XXIII/1972-73*, 143.

68 Navedeno djelo, s. 144.

69 Istanbul, *BBA*, TD No 24, OIS br. 62, f. 29, Istanbul, *BBA*, TD No 157, OIS br. 65, f. 86, Ankara, *TD* No 477, OIS br. 203, f. 184.

70 Istanbul, *Belediye kütüphanesi*, No 0-76, OIS br. 216, f. 25.

71 H.Šabanović, "Turski dokumenti iz druge polovine XV stoljeća". *Istorijsko-pravni zbornik*,

jesto, garantirana je katoličkom stanovništvu sloboda vjeroispovijesti, lična i imovinska zaštita, kao i pravna zaštita samostana. Postojanje samostana u Visokom evidentirano je u svim katastarskim popisima Bosanskog sandžaka iz 15. i 16. i početka 17. stoljeća.⁷² Kao i u drugim gradovima, u crkvama i samostanima osim duhovnosti, izražavane vjerskim obredima i drugim oblicima religioznog aktiviteta, njegovana je pismenost, zatim razni oblici okupljanja na nivou društvene zajednice.

Prerastanjem Visokog u naselje islamsko-orijentalnog tipa, promjenom konfesionalne strukture u njemu, stvoreni su uslovi za širenje i uspon islamsko-orijentalne kulture, a samim tim za domaću hrišćansku kulturu sužavan je prostor djelovanja.

U izgradnji islamsko-orijentalne kulture učestvovala su različite strukture muslimanskog stanovništva: visoki funkcioneri, zanatlijski stalež, vjerska inteligencija i mnogi drugi slojevi. Intenzitet razvoja ove kulture tekao je uporedo sa razvojem gradova i njihove transformacije u naselja islamsko-orijentalnog tipa. Već u drugoj polovini 16. stoljeća dala je svoj pečat svim sferama visočkog gradskog života. Imala je znatan uticaj na cjelokupni gradski život i u sferi materijalnog i u sferi duhovnog. Taj uticaj bio je prepoznatljiv u arhitekturi, kako stambenih kuća, tako i gradskih kompleksa različite namjene: humanitarne, sakralne, socijalne, zatim u jeziku, prosvjeti, stambenoj kulturi, i uopće, u svakodnevnom životu.

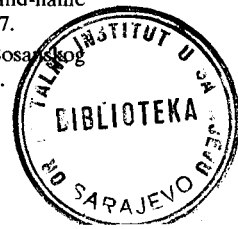
Nosioci islamsko-orijentalne kulture u Visokom, kao i u drugim gradovima Osmanskog Carstva, bile su džamije i njihovi službenici. Džamije su bile ne samo vjerski, već i kulturno-prosvjetni centri u kojima je, pored vjerskih dužnosti, vjerskog obrazovanja, razvijana i njegovana pismenost na arapskom i drugim orijentalnim jezicima, lijepo ponašanje, higijenske navike i druge norme života. Do kraja 16. stoljeća u Visokom su bile izgrađene tri džamije i dva mesdžida čija je uloga u širenju i njegovanju ove kulture bila značajna.

Mektebi i nastavno osoblje u njima imalo je važnu ulogu u širenju ove kulture. To je prvo školstvo institucionalnog tipa u našim krajevima. U Visokom je 1526. godine postojala jedna osnovna škola. Kasnije, njihov broj će se povećati. Po pravilima islamske arhitekture, postojale su uz svaku džamiju. Polaznici ovih škola bila su muslimanska djeca, nastavni kadar muslimanski, najčešće obrazovan na Istoku. Posredstvom nastavnog osoblja vršen je i snažan uticaj na porodicu, međuljudske odnose, higijensko-zdravstvenu kulturu.

Poznato je da u turskom društvenom sistemu država nije učestvovala u finansiranju školstva, mada je nadzor nad školstvom bio pod njenom direktnom kontrolom. Školstvo je finansirano sredstvima vakufskih fondacija, kao i druge potrebe gradske zajednice.

god. I, sv. 2, Sarajevo 1949., s. 200-208, V.Boškov, "Pitanje autentičnosti fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine". *GDI BiH*, god. XXVIII-XXX, Sarajevo, 1979, 87-107.

72 Postojanje samostana zabilježeno je u svim ranije citiranim katastarskim popisima Bosanskog sandžaka, kao i u katastarskom popisu iz 1623. godine, Istanbul, *BBA*, TD No 742.

O sufijama i njihovom mjestu u duhovnom životu grada vrlo se malo zna. Entuzijazam kojim je protkano njihovo učenje, obredi praćeni plesom i muzikom, način življenja, djelovali su na cjelokupno muslimansko, a djelomično i na hrišćansko stanovništvo. Tekija u Visokom, koju je Ajas-paša dao podići u 15. stoljeću, imala je neosporno veliku zaslugu ne samo u prihvatanju i širenju islamske religije, već i islamsko-orijentalne kulture. Tekije su skoro redovno, pored drugih prostorija humanitarnog karaktera, imale i svoje biblioteke. Tu je njegovana i izučavana sufijska literatura, naročito poezija.

Doprinos orijentalnoj kulturi dali su i naši ljudi koji su se istakli na duhovnom polju orijentalnog stvaralaštva. Među njima je i Nesuh Matrakči koji je živio u Visokom početkom 16. stoljeća. U vrijeme sultana Sulejmana živio je na dvoru i bio u njegovoj službi. Kao službeni hroničar pratio je sultana na vojnu protiv Bagdada. Tom prilikom nastalo je njegovo djelo *Zbornik staništa*. Poznat je kao prevodilac, slikar, matematičar i pjesnik. Poznata su mu djela *Knjiga o osvojenju Moldavije* i *Istorija sultana Bajezida*.⁷³

Prva javna kupatila, prvu javnu rasvjetu, vodovod, besplatna svratišta i konačišta kod nas egzistiraju od vremena uspostave turske vlasti. U Visokom je prvo javno kupatilo postojalo još u 15. stoljeću, a dao ga je podići bosanski namjesnik Ajas-paša. Neosporan je njegov značaj na podizanju higijenske kulture.

Filigranska umjetnost, baštinjena sa Istoka, našla je svoju široku primjenu u dekorativnoj obradi mnogih zanatskih izrađevina. Posebna pažnja posvećivana je finom dekorisanju oružja, koje je predstavljalo simbol vrijednosti tog vremena. Arapsko pismo, zbog svoje likovne prilagodljivosti, izdašno je primjenjivano u različitim dekorativnim varijacijama.

Pažnja je posvećivana ljepoti i udobnosti kućnog interijera. Unutrašnje prostorije, namještaj i neki upotrebnih predmeti izrađivani su finim rezbarenjem u drvetu. A sve je to dekorisano ručnim radovima, vezenim zlatnim i srebrnim nitima. Ne treba zaboraviti da je osmanska arhitektura poštovala slobodu vidika, tako da je svaka kuća imala slobodan pogled na okolinu.

Ova islamsko-orijentalna kultura imala je snažno uporište u Visokom već u drugoj polovini 16. stoljeća i djelovala je vrlo intenzivno i na okolna seoska naselja. Rezultat tog djelovanja je i masovna islamizacija u selima vi-sočke nahije koja po masovnosti premašuje isti proces u gradskim naseljima u ovoj nahiji.

73 F.Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, 1989, 76-81.

VISOKO U SASTAVU OSMANSKOG CARSTVA - XV I XVI STOLJEĆE

R e z i m e

Kao grad u srednjovjekovnoj Bosni, Visoko se u izvorima javlja od 1355. godine, da bi uskoro egzistirao kao glavni trg za razmjenu plemenitih metala u njegovoj blizini. Sa svojom okolinom imalo je i značaj upravnog centra. Visoko je bilo stalna ili povremena rezidencija bosanskih vladara.

U sastavu Osmanskog Carstva Visoko se nalazilo prije definitivnog pada srednjovjekovne bosanske države. Do 1462. godine već je bila formirana upravno-teritorijalna oblast - visočka nahija čije je središte bilo Visoko. Historijsku ulogu u formiranju ovog naselja kao grada islamsko-orijentalnog tipa imao je bosanski namjesnik Ajas-paša. Kao svoju zadužbinu dao je podići u Visokom kompleks građevinskih objekata koji su činili jezgro novoga grada. Dao je podići u Visokom u 15. stoljeću trgovačke radnje, javno kupatilo, most i zaviju. Ova zavija bila je prvi muslimanski kulturni objekat u Visokom. Nosioci aktivnosti u njoj bili su derviši. Svojim asketskim načinom življenja i pomalo poetskom manifestacijom svoje religioznosti ortodoksnog islama bili su djelotvorniji od drugih vjerskih lica. Ova zavija imala je veliku zaslugu za nagli porast muslimanskog stanovništva u Visokom i njegovoj okolini. U novim historijskim okolnostima Visoko se razvijalo u skladu sa paradigmom razvoja islamsko-orijentalnog grada. Do treće decenije 16. stoljeća Visoko je izraslo u naselje sa 11 mahala. U poslovnom prostoru, koji je funkcionalno odvojen od stambenog, isticali su se različiti poslovni objekti, građeni po pravilima islamske arhitekture: sakralni objekti, hamam, javna kuhinja i drugi potrebni prostori u kojima je radno stanovništvo nalazilo predah. Pored tih objekata, bile su sagrađene 2 džamije i 2 mesdžida, zatim osnovna škola u kojoj su muslimanska djeca dobijala osnove vjerskog obrazovanja, pismenosti i lijepog vaspitanja. Svi ovi objekti podizani su naporom pojedinaca u vidu vakufskih zadužbina. Ti materijalno situirani ljudi prihvatili su odgovornost unapređenja društvene zajednice, podsticali islamskom ideologijom. Osnivanjem svojih zadužbina obezbjeđivali su i sredstva za njihovo trajno izdržavanje.

Prema podacima historijskih izvora osmanske provenijencije, u sedmoj deceniji 15. stoljeća u Visokom je živjelo oko 1800 stanovnika hrišćanske konfesije. Pošto su u Visokom i okolnim seoskim naseljima Turci zatekli samo katoličke crkve moglo bi se reći da su tu živjeli pripadnici katoličke konfesije. Međutim, poznato je da su na prostoru Kraljeve zemlje živjeli pripadnici Crkve bosanske koji su u vrijeme posljednjih bosanskih kraljeva bili proganjani i fizički uništavani od strane katoličke crkve i njenih predstavnika, pa su prisilno primali katoličanstvo ili su se sklonili u Hercegovu zemlju. Turski izvori bilježe postojanje pristalica bosanske crkve na ovim prostorima pod imenom kristjani. Do kraja 16. stoljeća u Visokom je vidno izražen demografski porast, uvjetovan sredenom političkom situacijom i ekonomskim razvojem. Do konfesionalne promjene dolazi u 15. stoljeću. Domaće stanovni-

štvo dobrovoljno je prihvatilo islam i tekovine islamske civilizacije. Prihvatanje islama posljedica je ranijih političkih prilika, kao i stanovišta nove vlasti koja je bila na daleko višem civilizacijskom nivou. Primijenjena politika Turske Carevine izražena kroz prihvatanje zatečenih institucija i klasnog statusa hrišćanskog plemstva, zatim, uz uslov lojalnosti, garantiranje svim podanicima slobode vjeroispovijesti, imovinske i pravne zaštite djelovali su na obim i intenzitet ovog procesa. Do kraja 16. st. muslimansko stanovništvo činilo je apsolutnu većinu. U socijalnom pogledu visočko stanovništvo predstavljalo je heterogenu zajednicu sastavljenu od različitih slojeva.

Ekonomski razvoj baziran je na osnovnim privrednim djelatnostima zanatstvu i trgovini. I agrar je bio važno zanimanje visočkog stanovništva.

VISOKO WITHIN THE OTTOMAN EMPIRE - 15th AND 16th CENTURY

S u m m a r y

Visoko appears in historical sources from 1355 as a town of medieval Bosnia, soon to exist as a main marketplace for exchange of precious metals from its neighbourhood. It had the importance of an administrative center. It was a permanent and a periodical residence of the Bosnian rulers.

Visoko was a part of the Ottoman Empire before the final fall of the medieval Bosnian state. The administrative and territorial region - *nahiya* of Visoko - had already been established in 1462, and Visoko was its center. The governor of Bosnia, Ayaş pasha had the historical role in forming this settlement as a town of oriental-islamic type. He had a block of buildings built as his bequest. These buildings were the nucleus of the new town. He had built shops, a public bathhouse, a bridge and a monastery (*zâviya*). This *zaviya* was the first moslem religious object in Visoko. It was managed by derwishes. They were more effective than the other people of religion by their ascetic way of living, and somehow poetic manifestation of their orthodox faith of Islam. This *zaviya* was meritorious for the sudden increase of the Moslem population in Visoko and its surroundings. In the new historical circumstances Visoko grew in accordance to the paradigm of the development of an oriental-islamic city. Untill the third decade of the 16th century Visoko grew up into a settlement with eleven mahallas. In the business part which was separated from the residential part of the city there were various business buildings, which were built in accordance with the rules of Islamic architecture, and also sacred buildings, a public bathhouse (*hammam*), a public kitchen (*imaret*) and other needed places where the working population could have a rest. Beside these buildings, there were two mosques and two *masjeds*, and also an elementary school where Moslem children learned basic of religion, reading and writing and good behaviour. All these buildings were built by individual financiers as bequest. These well off people, induced by

Islamic ideology, accepted the responsibility for advancement of the society. By forming their bequest they also assured resources for its permanent maintenance.

According to data from Ottoman historical sources 1800 Christian inhabitants were living in Visoko in the 7th decade of the 15th century. According to the fact that Turks found only Catholic churches in Visoko and in roundabout village settlements we may say that members of the Catholic confession had lived here. However, it is well known that members of the Bosnian Church had lived in the King's district, but at the time of the late Bosnian kings they were persecuted and destroyed by Catholic Church and her representatives, so they were forced to adopt Catholicism, or to refuge in the State of Herzegovina. Ottoman sources recorded the members of the Bosnian Church in this area under the name of *krstjani*. Until the end of 16th century the demographic growth in Visoko is obvious, and that is caused by stable political situation and economic development. The changes of religion took place in 15th century. Local inhabitants accepted Islam and heritage of the Islamic civilization by their free will. Adopting Islam was a result of the former political conditions as well as the principles of the new authorities which were more civilized. The policy of the Ottoman state carried out through the acceptance of the existed institutions and the class status of the Christian aristocracy. On the condition of loyalty, guarantee for freedom of religion, protection of property and law protection influenced the scope and the intensity of the process of islamization. Muslim inhabitants were the absolute majority until the end of the 16th century. In social regard, the inhabitants of Visoko were a heterogeneous community, composed of various social layers. Economic development was based on the main economic activities: handicrafts and trade. Agriculture was also an important profession for the inhabitants of Visoko.